

جام جهان نما

(سیاحتنامه هندوستان)

از: دکتر محمد اقبال شاهد^۱

چکیده:

جام جهان نما، سفرنامه مولانا محمد بن محمد صادق متخلص به خط شوشتری (۱۱۷۵ هـ-) دربارهٔ شبه قاره پاکستان و هند و ماجراهای شگفت آور زندگانی اوست که خود نوشت نگارنده است و پژوهشگران محترم می توانند از طریق مطالعه فهرست مطالب نسخه های ارزشمند، دربارهٔ فرهنگ شبه قاره و ارتقای علوم جدید و معارف اروپایی که در جام جهان نما سخنی از آن رفته است آگاهی یابند.

جام جهان نما، کتابی است پُر از ماجراهای شگفت آور زندگانی خطا شوشتری که به صورت سفرنامه هندوستان نگاشته شده است. مولانا محمد بن محمد صادق، متخلص به خطا شوشتری^۱، در شهر شوشتر در سال ۱۱۷۵ هـ چشم به جهان گشود^۲. نیاکان وی از همان شهر بودند.

خطا در سه سالگی به سبب ناآرامی در شوشتر همراه با خانواده به کربلا رفت و به تحصیل آموزش ابتدایی پرداخت. در سال ۱۱۸۷ هـ به بغداد رفت^۳ و

۱ - عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اسلامی بهاولپور، پاکستان

اسیر قوم یهود شد. ممکن بود که او را به مناسبت «عید فتیره» قربانی کنند^۴، ولی به کمک بنایی جان به سلامت برد^۵.

خطا پس از درگذشت پدر و مادر در پانزده سالگی به بهبهان رفت. و در سایه تربیت یکی از خویشاوندانِ مادری که از دوستانِ ندیمانِ خاصِ محمد جعفرخان بیگلربیگی بود با آسایش تمام پرورش یافت و به پایان فراغت تحصیلات رسمی در دارالانشای جعفرخان ماموریت یافت و مثنوی «مهر و ماه» را نظم کرد^۶.

در ماهِ رمضان ۱۱۹۴ هـ سردار قنوات (از بخشهای قم) به بهبهان حمله کرد و جعفرخان همراه با نزدیکان و خویشاوندانِ خود از جمله خطا شوشتری به قلعه بهبهان پناه برد. سردار قنوات قلعه را منفجر کرد^۷، خطا گریخت و نزد شیخ ناصرالدین حاکم بوشهر رسید و چندی بعد به شیراز رفت و پیش محمد ذال خان در خشت ساکن شد و تاهل نمود. سه سال همان جا به سر بُرد و صاحب فرزند شد^۸.

در این اثنا وضعیت قصبه خشت نا آرام گشت و خطا به بوشهر رفت و به سفارش محمد خلیل خان ایلچی، پیش یک افسر انگلیسی جونز (JHONS) در بصره کار پیدا کرد. شش ماه بعد که با ثروت و تمول به بوشهر باز می‌گشت، دچار حمله دزدان دریایی شد و کل سرمایه خود را از دست داد و خود پیش شیخ ناصرالدین به بصره رسید و آنجا همسر و فرزندان او نیز به وی پیوستند.

خطا در آن زمان گرفتار مشکلات مالی بود و به همین سبب با خانواده به کربلا رفت و خانواده را به سید علی کربلایی (- ۱۲۳۱ هـ) و میرزا مهدی شهرستانی (- ۱۲۱۶ هـ) سپرده، از علمای کربلا، نامه‌های سفارشی برای نواب آصف‌الدوله (- ۱۱۶۱-۱۲۱۲ هـ) فرمانروای ایالت اوده، سرفرازالدوله میرزا حسن رضاخان (- ۱۲۱۶ هـ) وزیر دربار اوده و مولانا دلدار علی مجتهد لکهنو (- ۱۲۳۵ هـ) گرفت و برای کسب روزی و معاش رهسپار هندوستان شد^۹؛ و در زمان وزیرالممالک نواب آصف‌الدوله، وارد لکهنو شد و در سلک کتابخوانانِ دربار منسلک گردید^۹. بعد از درگذشت نواب آصف‌الدوله، علامه تفضل حسینخان (- ۱۲۱۵ هـ) از خطا سرپرستی نمود. پس از وفات او خطا به نواب میرزا سعادت علیخان (- ۱۲۲۹ هـ) متوسل گردید، سپس به نواب غازی‌الدین حیدرخان (- ۱۲۴۳ هـ) پیوست و «جام

جام جهان نما» را به او پیشکش نمود^{۱۰}.

خطا تا آخر عمر با خانواده خود در لکهنو بود، همان جا وفات یافت و مدفون گشت^{۱۱}. مثنوی مهر و ماه^{۱۲}، بحرالبکا^{۱۳} (مجموعه نظم و نثر در بیان مصائب آئمه)، گفتار شوستری^{۱۴}، مثنوی بحر وصال^{۱۵}، کنزالملوک^{۱۶}، دیوان خطا^{۱۷}، و جام جهان نما از آثار او می باشد.

جام جهان نما: دو نسخه خطی از جام جهان نما یکی در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور، در گنجینه شیرانی به شماره ۵۱۳۹/۲۱۲۷ و دیگری در کتابخانه شخصی آقای خورشید احمد خان در اسلام آباد به شماره ۵ به توسط عارف نوشاهی در مجله تحقیقات اسلامی تهران به زبان فارسی^{۱۸} و در مجله اردو به زبان اردو^{۲۹} معرفی شده اند. مقاله های مزبور (فارسی و اردو) دارای اطلاعات کافی راجع به نویسنده و آثار او می باشند، خصوصاً مقاله اردو دارای فهرست کامل از نسخه اسلام آباد است ولی نسخه لاهور تا حالا کاملاً معرفی نشده است. برای اینکه هر دو نسخه ناقص الآخر و در بعضی جاها از لحاظ ترتیب مطالب متفاوتند، نسخه لاهور نیز معرفی می شود:

شماره گنجینه شیرانی: ۵۱۳۹، خط نستعلیق ۱۹ سطری در صفحه تعداد برگ ۳۷۵، ناقص الآخر
 آغاز: «الحمد لله الذي رفع السماء ومد الارض على الماء والصلوات على محمد وآله الشرفاء»

هر خار این گلستان مفتاح دلگشایی است
 هر شب نمی در این باغ جام جهان نمایی است

سرجوش جام جهان نمای بیان زلال حمد بدیع الاساس حکیمی است که دماغ جرعه کشان بزم هستی را از راح روح افزای وجود تر ساخته و تراوش چشمه سار زبان شیرین از شکر شکر و ثنای بیقیاس قدیمی است که در رشحه «کن» به کار ترتیب ریاض آثار پرداخته...

جام جهان‌نما مشتمل بر یک مقدمه، هشت میخانه و یک خاتمه است اما تقسیمات فرعی زیاد دارد^{۲۰}. مقدمه از برگ ۱ تا برگ ۴۸ ص است و دارای دو صراحی است «صراحی اولی پر از شراب مصفای خمار افزای شرح حال خطابات از ولادت تا انتهای ایام صبی و تیئن و تیسر و تعسر امور در واردات حسرتها و عشرتها در حسرتکده دنیا... این صراحی که صورتنمای معانی اخبار روزنامه حیات خطای مجسم اعنی مسافر مبهوت شهری وجود و صحرای عدم است»^{۲۱} یعنی در احوال زندگانی خطاست و صراحی دوم از برگ ۴۶ ب شروع می‌شود و دارای فهرست کامل مطالب جام جهان‌نماست.

۱- میخانه اول: بعد از مقدمه، میخانه اول منسوب به «ابجد» است و چهار «خم» دارد و هر خم مشترک چند «سبو» است.

سبوی اول: به هشت ساغر اتمام می‌یابد که شرح آنها از این قرار است:

- ۱- شهیدالله انه لاله الدهو الملائکته و الوالعلم.. (گ ۴۸-۶۴۸ ب)
- ۲- در ذکر آغاز آفرینش عالم (گ ۴۸ ب ۴۹ ب)
- ۳- در ذکر آفرینش عرش و کرسی (گ ۴۹ ب - ۵۰ ب)
- ۴- در ذکر لوح و قلم (گ ۵۰ ب - ۵۱ الف)
- ۵- در ذکر آفرینش عقل و نفس افلاک (گ ۵۱ الف - ۵۱ ب)
- ۶- در ذکر کواکب سبعة سیاره و صفت هر یک (گ ۵۲ الف - ۵۳ ب)
- ۷- در ذکر ادوار سبعة سیاره که مدار عالم براوست (گ ۵۳ ب - ۵۴ ب)
- ۸- در ذکر قرانات سبعة سیاره و نتایج آن (گ ۵۴ الف - ۵۵ الف)

سبوی دوم: در ذکر آفرینش موالید ثلاثه از معادن و نباتات و حیوانات و دیو و جن و پری و ذکر گاو و ماهی که حامل کره زمینند، که این سبو شامل نه ساغر است:

- ۱- در ذکر آنکه هر چیزی در چه روز مخلوق شد (گ ۵۵ الف).
- ۲- در ذکر گاو و ماهی که حامل کره زمینند (گ ۵۵ الف - ۵۶ الف).
- ۳- در آفرینش موالید ثلاثه (گ ۵۶ الف - ۵۶ ب).
- ۴- در ذکر آفرینش حیوانات (گ ۵۶ ب - ۵۷ الف).

- ۵- در ذکر آفرینش دیوان (گ ۵۷ الف - ۵۷ ب).
- ۶- در آفرینش جن (گ ۵۷ ب - ۵۸ ب).
- ۷- در اختلاف نسب ابلیس (گ ۵۸ ب - ۵۹ ب).
- ۸- در ذکر محاربه ابلیس با امرحق (گ ۵۹ ب - ۶۱ الف).
- ۹- در مکالمه ابلیس با ملائکه (گ ۶۱ الف - ۶۲ الف).

سبوی سوم: در ذکر آفرینش آدمی و روح و عقل و حواس و نفس و ذکر عالم و عالمیان و تاریخ آفرینش عالمیان و بیان کثرت آدمی و ملائکه و جن و دیو و پری و حیوانات و طیور و وحوش و مجملی از ذکر قیامت است. این سبو مشتمل بر شش جرعه ذیل است:

- ۱- در ذکر آفرینش آدمی و روح و عقل و غیره (گ ۶۲ الف - ۶۲ ب)
- ۲- در ذکر عالم و عالمیان (گ ۶۲ ب - ۶۳ الف)
- ۳- در ذکر کثرت ملائکه و انواع ایشان (گ ۶۳ الف - ۶۳ ب)
- ۴- در کثرت جن و پری و انواع ایشان (گ ۶۳ ب - ۶۴ ب)
- ۵- در تاریخ ابتدای آفرینش عالم (گ ۶۴ ب - ۶۵ ب)
- ۶- در ذکر قیامت (گ ۶۵ ب - ۶۶ الف)

بعد از سبوی سوم این نسخه از برگ ۶۷ تا ۷۶ درباره عمل تکثیر است که اینجا به اشتباه نسخ یا صحافی شده است.

میخانه اول، خم ثانی: خم دوم میخانه اول درباره علم بیان و بدیع است و مصنف جام جهان نما، رساله امیر نظام الدین احمد را که درباره فن شعر و علم بدیع نوشته شده، تلخیص کرده است. و محیط به برگ ۷۶ الف تا ۱۱۱ ب است.

میخانه اول، خم سوم: درباره قواعد علم جغرافست و خطا در این بخش (گ ۱۱۲ الف - ۱۲۶ الف) درباره معرفت یعلم جفر و انواع عملی و عقلی آن پرداخته است.

۲- میخانه دوم: میخانه دوم به «هوز» منسوب شده است و درباره عقاید مختلف هندوستان و دارای سه خم است.

خم اول میخانه دوم: دارای چهارده ساغر به شرح ذیل است:

- ۱- در عقاید هندوان و سخن در آفرینش (گ ۱۷۰ و - ۱۷۶ و)
- ۲- اعمال و افعال سارتنکان یعنی متشرعان هند (گ ۱۷۶ ب - ۱۸۱ و)
- ۳- در حقیقت بشنوان (گ ۱۸۱ و - ۱۸۲ ب)
- ۴- در احوال شیویان (گ ۱۸۲ ب - ۱۸۵ ب)
- ۵- در بیان فرقه سناسیه (گ ۱۸۵ ب - ۱۸۷ ب)
- ۶- در بیان جوگیه (گ ۱۸۷ ب - ۱۸۹ و)
- ۷- در عقیده دسانگهیان (گ ۱۸۹ ب)
- ۸- در عقاید ماتجلیان (گ ۱۸۹ ب)
- ۹- در عقاید چهار باکیان (گ ۱۸۹ ب)
- ۱۰- در عقیده جتیان (جَتّی) (گ ۱۹۰ و - ۱۹۱ و)
- ۱۱- در احوال براکیان (گ ۱۹۱ و)
- ۱۲- در عقاید نانک پنهیان (گ ۱۹۲ و - ۲۰۳ ب)
- ۱۳- در عقاید مختلف هند (گ ۲۰۳ ب ۲۱۰ ب)
- ۱۴- در عقاید کیانیان / کنیایان (گ ۲۱۰ ب ۲۱۶ ب)

خم دوم میخانه دوم: (گ ۲۱۷ و - ۲۲۶ و) در نسخه مزبور لاهور مصنف به آوردن عنوان و تیترا این خم دچار اشتباه شده است و افتتاح این خم از این عبارت می‌کند «سر جوش خم سیوم میخانه دوم ابجد است»^{۲۲} و در شرح و معرفی خم سوم یعنی خم بعدی نیز می‌نویسد «زالل صهبای مروق خم سیوم میخانه دوم با باده...»^{۲۳} و همین درست است.

این خم (خم دوم میخانه سوم) در باب مظالم و هابیون در کربلا در سال ۱۲۱۶ ه نوشته شده است. خطا در این ایام در هندوستان بود و در این خم احساسات خود را به نظم و نثر شیوا و پرتاثیر به بیان وقایع تاریخی آن دوره پرداخته است. مهمترین بخش این خم مرثیه هفتبند است که از اشعار ذیل شروع می‌شود.

گردون که در شکستن دلها مسلم است
در چیدن بساط قیامت مصمم است
دل راست نفخ صور قیامت در آستین
طوفانِ حشر در بغل چشمِ پُر نم است^{۲۴}

و در بند هفتم به این اشعار تمام می شود:

تاریخ قتل عام شهیدانِ کربلا
دوران زسالِ خیر به غدیر آشنا نبود
ما را برای جامه در بدن گذاشتند
این خاکسار را ززمین برندااشتند^{۲۵}

خم سوم میخانه دوم: (گ ۲۲۷ و - ۲۴۶ و) این خم درباره دین و عقاید زرتشتیان است و خطا به معرفی ژند و پاژند، احوال مفصل زرتشت و شرح آیین و رسوم زرتشتی پرداخته است.

۳- میخانه سوم: میخانه سوم در سه خم تقسیم شده است به شرح ذیل:

۱- خم اول: درباره علم حکمت و اقوال حکماست. و اکثر اقوال از ابوطالب بن حسن الحسینی روایت شده اند (گ ۲۴۶ و - ۲۸۲ و).

۲- خم دوم: این باب در مسایل علم طب و به دو بخش تقسیم شده است. قسمت اول «دستورات» گفته و قسمت دوم به «اصطلاحات اطباء» موسوم شد و در آخر بخش امراض مختلف با علامات و اسباب و بیان علاج آنها بیان شده است (گ ۲۸۳ و - ۲۵۷ ب).

۳- خم سوم: درباره علم طبیعت و هیات است و دارای اهمیت زیادی

می‌باشد، برای اینکه این خم در نسخه اسلام‌آباد موجود نیست و در این نسخه (لاهور) نیز از لحاظ ترتیب صفحات به جای خود نیست و بعد از خم سوم میخانه اول به اشتباه نسخ یا صحافی شده است (گ ۱۲۷ و - ۱۶۹ و). در این مقاله به جای اصلی (ترتیب اصلی) آورده شده است.

۴- میخانه چهارم: (۲۵۷ ب - ۳۵۸ و)

خم اول: خم آخرین نسخه مزبور است. و از این به بعد نسخ ناقص است. این خم درباره علم کیمیاست و درباره این میخانه و میخانه‌های بعدی، پژوهشگران می‌توانند از مثاله‌های عارف نوشاهی استفاده بکنند.

حواشی

- ۱- خطاشوشتری، جام جهان نما، خطی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، شماره ۵۱۳۹/۲۱۲۷، گ ۲ ب
- ۲- همو، گ ۶ ب؛ عارف نوشاهی، تحقیقات اسلامی، سال چهارم شماره ۲۰۱، تهران ۱۳۶۸ ش ص ۷۶
- ۳- خطاشوشتری، جام، گ ۵ ب؛ عارف نوشاهی، ص ۷۶
- ۴- خطاشوشتری، جام، گ ۶ ب؛ عارف نوشاهی، مجله اردو شماره ۱، کراچی ۱۹۸۹، ص ۹۵
- ۵- خطاشوشتری، جام گ ۷ و
- ۶- همو، گ ۱۰ ب و ۱۱ و
- ۷- همو، گ ۱۹ ب - ۲۰ و
- ۸- همو، گ ۲۰ ب - ۲۴ ب؛ عارف نوشاهی، تحقیقات اسلامی، ص ۷۷
- ۹- صبا، مولوی محمد مظفر حسین، تذکره روز روشن، تهران ۱۳۷۳ ش، ص ۲۴۱
- ۱۰- عارف نوشاهی، تحقیقات اسلامی، ص ۷۸
- ۱۱- صبا، ص ۲۸۰
- ۱۲- خطاشوشتری، جام گ ۷ و
- ۱۳- همو، خطی اسلام آباد، ص ۶۶۱-۶۳۰
- ۱۴- همو، ص ۲۶۲
- ۱۵- همو، ص ۶۹۹-۶۷۳؛ عارف نوشاهی، مجله اردو ص ۱۱۱ و نسخه خطی بحروصا کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران شماره ۵۴۲۱/۱
- ۱۶- خطاشوشتری، جام، اسلام آباد، ص ۷۰۳-۷۰۰
- ۱۷- بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران ۱۳۳۳، ص ۲۹۷؛ عبداللطیف شوشتری، تحفة العالم، تهران ۱۳۶۳ ش، ص ۴۳۲. ولی عارف نوشاهی می نویسد «شیخ بزرگ تهرانی از دیوان او نام برده است اما به هیچ نسخه ای اشاره نکرده است، راقم این سطور نیز دیوان اشعار او را ندیده است»

تحقیقات اسلامی، ص ۷۹

۱۸- عارف نوشاهی، تحقیقات اسلامی، شماره ۲۰۱، تهران ۱۳۶۸ ش

۱۹- همو، مجله اردو، شماره ۱- کراچی ۱۹۸۹ م

۲۰- همو، تحقیقات اسلامی، ص ۸۰

۲۱- خطا شوشتری، جام جهان‌نما، لاهورگ ۱۵

۲۲- همو، گ ۲۱۷ و

۲۳- همو، گ ۲۲۷ و

۲۴- همو، گ ۲۲۵ و

۲۵- همو، گ ۲۲۶ و

پاورقیها

- ۱- خطا شوشتری، جام جهان نما، دستنویس کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، شماره ۵۱۳۹/۲۱۲۷، گ ۲ ب
- ۲- همو، گ ۶ ب؛ نوشاهی، عارف، تحقیقات اسلامی سال چهارم شماره ۲ و ۱، تهران ۱۳۶۸ ش، ص ۷۶
- ۳- خطا شوشتری، گ ۵ ب؛ نوشاهی، تحقیقات اسلامی، ص ۷۶
- ۴- عید فطیره یا فطیر: عید یهودیها که به مناسبت این عید بچه ای یا نوجوانی راکشته، خورش را به عنوان هدیه به یکدیگر می فرستند (نوشاهی عارف، مجله اردو، شماره ۱، کراچی ۱۹۸۹ م، ص ۹۵)
- ۵- خطا شوشتری، گ ۶ ب
- ۶- همو، گ ۷ و
- ۷- همو، گ ۱۰ ب - ۱۱ و
- ۸- همو، گ ۱۹ ب - ۲۰ و
- ۹- همو، گ ۲۰ ب - ۲۴ ب؛ نوشاهی، تحقیقات اسلامی، ص ۷۷
- ۱۰- صبا، مولوی مظفر حسین، تذکر روز روشن، تهران ۱۳۷۳ ش، ص ۲۴۱
- ۱۱- نوشاهی، تحقیقات اسلامی، ص ۷۸
- ۱۲- صبا، ص ۲۸۰
- ۱۳- خطا شوشتری، گ ۷ و
- ۱۴- همو، جام جهان نما (اسلام آباد)، ص ۶۶۱-۶۳۰
- ۱۵- همو، جام (اسلام آباد)، ص ۲۶۲
- ۱۶- همو، جام (اسلام آباد)، ص ۶۹۹-۶۷۳؛ نوشاهی، مجله اردو، ص ۱۱۱؛ نسخه خطی بحر وصال، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۵۴۲۱/۱
- ۱۷- خطا شوشتری، جام (اسلام آباد)، ص ۷۰۳-۷۰۰
- ۱۸- آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران ۱۳۳۳ ش ص ۲۹۷؛ عبداللطیف شوشتری، تحفة العالم، تهران ۱۳۶۳ ش، ص ۴۳۲؛ ولی عارف نوشاهی می نویسد: «بزرگ

تهرانی از دیوان او نام برده است اما به هیچ نسخه‌ای اشاره نکرده است، راقم این سطور نیز

دیوان اشعار او را ندیده است (نوشاهی، عارف، تحقیقات اسلامی، ص ۷۹)

۱۹- نوشاهی، تحقیقات اسلامی، شماره ۲۱ تهران ۱۳۶۸ ش

۲۰- همو، مجله اردو، شماره ۱-کراچی، ۱۹۸۹ م

۲۱- همو، تحقیقات اسلامی، ص ۸۰

۲۲- خطا شوشتی، گ ۵ و

۲۳- همو، گ ۲۱۷ و

۲۴- همو، گ ۲۲۷ و

۲۵- همو، گ ۲۲۵ و

۲۶- همو، گ ۲۲۶ و

